B 3708

PhD-ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

MOLNÁR ANTAL

A HÓDOLTSÁGI MISSZIÓSZERVEZÉS ÉS A SZENTSZÉK (1572—1635)

Szeged

1998

I.
TÉMAVÁLASZTÁS ÉS CÉLKITŰZÉS

A hazai történettudomány az elmúlt években fokozott érdeklődéssel fordult a korábbi időszakban meglehetősen elhanyagolt egyháztörténet-írás felé. Ennek során nem csak az eredmények számbavétele történt meg, hanem a hiányosságokkal is szembesülnünk kellett. Jelen értekezés témájának kiválasztása ennek a kettősségnek a jegyében történt meg. A Szentszék és a hódoltság kapcsolatainak vizsgálata egyrészt szervesen illeszkedik a Fraknói Vilmos, Vanyó Tihamér és Lukács László nevével fémjelzett, méltán nemzetközi hírű római magyar levéltári kutatásokhoz, folytatva ezáltal a Szentszék és Magyarország kapcsolataira vonatkozó vizsgálódások sorát. Másrészt viszont az értekezés a kapcsolatrendszernek egy eddig gyakorlatilag ismeretlen részét vizsgálja, hiszen a magyar szakirodalom erre a témára csak a legutóbbi időben figyelt fel érdemben, a jezsuita missziók 1609—1625 közötti történetére vonatkozó dokumentumok publikálásával, amelyek azonban a teljes kapcsolatrendszernek csak egy (igaz nem elhanyagolható) részét világítják meg. Az értekezés tárgya a hódoltsági missziók területi sajátosságai miatt sokkal inkább kapcsolódik a horvát és bosnyák egyháztörténeti kutatásokhoz. Ugyanakkor az (egyébként igen bőséges) délszláv szakirodalom zömmel helytörténeti vagy rendtörténeti fogantatású, apologetikus hangvételű, és néhány kivételtől eltekintve meglehetősen provinciális jellegű, amely az egyetemes egyháztörténeti összefüggésekre nincs tekintettel. A missziószervezés bemutatására, a római forrásanyag átfogó elemzésére pedig horvát részről sem történt kísérlet.

A disszertáció elkészítésekor a célom az volt, hogy a források engedte keretek között a lehető legrészletesebben megrajzoljam a Szentszék és a hódolt Magyarország egyházi kapcsolatainak történetét. A levéltári kutatómunka során előkerült nagymennyiségű forrásanyag a missziók központi szervezését és helyi eseményeit nem remélt mélységben világította meg. Ezért elsődleges feladatomnak a minél teljesebb eseménytörténeti rekonstrukciót, a missziószervezés római és helyi mechanizmusainak bemutatását tekintettem, minden esetben törekedve az események értelmezésére, a kapcsolódó szálak felfejtésére, és különösen a hódoltsági missziószervezést elsődlegesen befolyásoló egyetemes egyháztörténeti háttér, illetve a helyi társadalmi és egyházi viszonyok ismertetésére. Mivel a dolgozat túlnyomórészt kiadatlan dokumentumokon alapszik, ezért fontosnak tartottam a levéltári kútfők bőséges megszólaltatását, az alapkutatásnak minősülő forrásfeltárást, hogy ezáltal munkám a további kutatások számára az általános tanulságokon túl a közölt nagyszámú adat révén is hasznosítható legyen.

A disszertáció szerkezetét és időhatárait több szempont együttes figyelembevételével alakítottam ki. A hódolt Magyarország egyházi viszonyairól írott első általunk ismert beszámoló 1572-ből származik, innentől kezdve beszélhetünk szentszéki missziószervezésről. Némi magyarázatot igényel viszont az értekezés időhatárának 1635-ben való lezárása. Ennek elsődleges oka, hogy a bőséges forrásanyag és a rendelkezésre álló viszonylag rövid idő nem tette lehetővé, hogy kutatásaimat kiterjesszem a török hódoltság végéig, hiszen ez többszörösére növelte volna a dolgozat terjedelmét. Az 1635. év mint felső időhatár azért tűnt kézenfekvőnek, mivel ekkorra gyakorlatilag megtörténtek az első fontosabb intézkedések, lezajlottak az első konfliktusok, és kialakultak azok az erővonalak,

amelyek mentén a hódoltsági misszió az elkövetkező ötven évben szerveződött. Úgy gondolom tehát, hogy a kutatások első lépéseként az alapkérdések feltérképezéséhez a kezdeti időszak feltárása bizonyulhat a legalkalmasabbnak.

II.
ANYAGGYŰJTÉS ÉS A VIZSGÁLAT MÓDSZERE

Az értekezés elkészítése során törekedtem a vonatkozó szakirodalom minél teljesebb összegyűjtésére. Jelen esetben ez az átlagosnál nagyobb nehézséget jelentett, ugyanis a témaválasztásból adódóan a bibliográfiai kutatómunkát több szinten kellett végeznem. Az egyetemes egyház- és missziótörténeti háttér megismeréséhez nélkülözhetetlennek bizonyult a nemzetközi egyháztörténeti kutatások áttekintése. A Balkán-félsziget egyházi viszonyaiból kiinduló missziószervezés helyes értékeléséhez pedig a délszláv (elsősorban horvát és bosnyák egyháztörténeti, illetve szerb gazdaságtörténeti) irodalom feltérképezését végeztem el. A túlságosan szerteágazó irodalom összegyűjtése meglátásom szerint mindenképpen megérte a fáradságot, mivel így lehetővé vált a magyar történetírásban szinte teljesen ismeretlen és hazai könyvtárakban nagyrészt hozzáférhetetlen munkák eredményeinek beépítése a hazai egyháztörténeti kutatásba.

A disszertáció forrásbázisát javarészt kiadatlan külföldi levéltári anyag alkotja. A felhasznált dokumentumok túlnyomó része a Jezsuita Rend Római Levéltárának (*Archivum Romanum Societatis Iesu*) és a Hitterjesztés Szent Kongregációja Levéltárának (*Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide"*) gyűjteményéből származik. E két levéltár esetében az átfogó anyaggyűjtés eredményeként igen nagy mennyiségű, az eddigi kutatás számára ismeretlen dokumentumra, sőt lappangó kötetekre sikerült rábukkannom. Emellett több éves előkészítés után 1998 januárjában megnyílt a kutatás számára a Szent Hivatal Kongregációjának levéltára (*Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede*), amely a közismert anyagpusztulás ellenére számos nagyjelentőségű dokumentumot őrzött meg a hódoltsági misszók történetére vonatkozóan. Az eddig rendkívül szigorúan zárt levéltár anyagában a magyar történészek közül elsőként végezhettem érdemi kutatómunkát. A Vatikáni Titkos Levéltár (*Archivio Segreto Vaticano*) és a Vatikáni Apostoli Könyvtár (*Biblioteca Apostolica Vaticana*) csupán kiegészítő jellegű dokumentumokat rejt a hódoltsági missziók történetéről, ezért az ezekben folytatott időigényes anyaggyűjtés első látásra talán nem éri meg a beléfektetett munkát. A kitartó kutatás azonban ennek ellenkezőjéről győzött meg: egyrészt a lankadó lelkesedést az újabb és újabb „felfedezések" mindig újra tudták éleszteni, másrészt pedig a pápai brevék szisztematikus átnézésének eredményeként a módszertani tanulságok és a kiegészítő adatok mellett egy eddig teljességgel ismeretlen missziós vállalkozás, a raguzai bencés misszió története is feltárult.

A római levéltári források teljességre törekvő összegyűjtése és feldolgozása mellett az értekezés elkészítése során alkalmam nyílt a Dubrovniki (Raguzai) Történeti Levéltár (*Povijesni Arhiv u Dubrovniku*) rendkívül gazdag gyűjteményét is használni— tudomásom szerint a 20. századi magyar kutatásban szintén elsőként. A Raguzai Köztársaság a hódolt Magyarország életében igen fontos (és részleteiben teljesen

ismeretlen) gazdasági és egyházpolitikai szerepet játszott, a köztársaság levéltárában feltárt dokumentumok ennek számos elemét nem várt részletességgel világították meg, ösztönzést adva a levéltár anyagának további, szisztematikus feltárására.

Az összegyűjtött szakirodalom és források feldolgozása a magyar és a nemzetközi egyháztörténet-írásban kikristályosodott forráskritikai hagyományokat követve történt meg. Munkám során igyekeztem a szűkebb értelemben vett egyháztörténeti keretekből kilépve a gazdaság- és társadalomtörténeti szempontokat is érvényesíteni, ugyanakkor a dokumentumokban minduntalan felbukkanó, igen szerteágazó művelődéstörténeti és néprajzi tanulságokra a dolgozat egységének megőrzése érdekében csupán utaltam, ezek teljes kibontására az előadás koherenciájának veszélyeztetése nélkül nem vállalkozhattam. Módszertani tekintetben alighanem figyelemre méltó, hogy az egyes szerzetesrendekre vagy az egyes levéltárak *hungarica*-anyagára összpontosító kutatások egyoldalúságától mentesen, a különböző provenienciájú dokumentumok, illetve az azokból kibontható információk és érvanyag szembesítése új forráskritikai szempontok bevezetéséhez és számos új következtetés megfogalmazásához segített hozzá. A különböző intézményekben őrzött, témánkra vonatkozó dokumentumok „összeérése" a fentieken túl lehetővé tette a misszió helyi eseményeinek és erőviszonyainak, illetve a római hivatali ügymenetnek a rekonstruálását. Ez utóbbi szempont a hivataltörténeti aspektuson túl jelentős mértékben hozzájárult a helyi érdekcsoportok elkülönítéséhez és a római kúrián belüli véleménykülönbségek megrajzolásához. A levéltári források adatainak részletes feldolgozása mellett hangsúlyt fektettem a kiadott forrásanyag (mindenekelőtt a jezsuita dokumentumközlések, illetve Bartol Kašić horvát jezsuita hódoltsági szempontból igen izgalmas önéletrajza) megszólaltatására is, mivel az eddigi tapasztalatok szerint az eredeti latin és olasz nyelvű iratokat közzétevő publikációk a magyar történettudomány vérkeringésébe szinte egyáltalán nem kerültek be.

III.
FŐBB EREDMÉNYEK

Az értekezés a korábbi magyar és nemzetközi kutatások megállapításaira építve, de alapvetően kiadatlan és sokszor teljességgel ismeretlen külföldi levéltári anyag alapján mutatja be a hódolt Magyarországra összpontosító szentszéki missziószervezés történetének első ötven évét. Legfontosabb eredménye, hogy a kedvező forrásadottságoknak köszönhetően a missziószervezés egyes fázisairól, a szervezőmunka mechanizmusairól, a missziók tényleges működéséről igen részletes képet sikerült megrajzolni, amely reményeink szerint mind az egyháztörténet-írás és a hódoltság-kutatás, de tágabb értelemben a kora újkori művelődéstörténet számára is jelentős újdonságot jelent.

A disszertáció kronologikus rendben ismerteti missziószervezés különböző fázisait. Az 1572-től (illetve inkább 1580-tól) 1607-ig terjedő időszakban a Szentszék apostoli vizitátorok küldésével kívánta felmérni az Oszmán Birodalom európai felének vallási viszonyait, különösen pedig a katolikus közösségek helyzetét. Az első egységes szempontok alapján meginduló vizitációk XIII. Gergely pápa (1572—1585) nevéhez fűződnek, aki három vizitátor (Pietro Cedulini, Bonifacije Drakolica és Aleksandar Komulović) működése nyomán átfogó információkat szerzett az egész Balkán-félsziget

egyházi és politikai helyzetéről. A vizitátorok tapasztalatai döntő jelentőséggel bírtak a következő évtizedekben meginduló missziószervezés szempontjából: mindenekelőtt számos katolikus közösséget fedeztek fel az Oszmán Birodalomban, rámutattak az óriási paphiányra, és felhívták Róma figyelmét arra, hogy a török területeken más módszerekkel és eszközökkel kell dolgozni, mint a keresztény országokban. Az első vizitációk az általános tanulságok mellett a magyarországi hódoltságnak a szentszéki missziószervezésben elfoglalt helyzetét is kijelölték: a hódolt Magyarország nemcsak az Oszmán Birodalom európai végvidékének számított, hanem a Balkán-félszigetre összpontosító katolikus missziószervezés perifériájának is. A vizitációk V. Sixtus (1585—1590) és VIII. Kelemen (1592—1605) idejében folytatódtak. 1587 és 1612 között raguzai bencések működtek pápai felhatalmazásokkal és apostoli vizitátori megbízással a hódolt Dél-Magyarországon. A mindezidáig teljesen ismeretlen hódoltsági bencés missziónak nem csak a résztvevőit sikerült azonosítani, hanem a véletlen szerencse segítségével a Sarutlan Karmelita Rend Általános Levéltárában (*Archivum Generale Ordinis Carmelitarum Discalceatorum*) felfedezett jelentéseik alapján a tevékenységükről is képet alkothatunk.

A majd' negyven évet felölelő tájékozódás után a tényleges missziószervezés csak 1612-től, a jezsuita misszió kezdetétől számítható. A viszonylag kései indulás okát mindenekelőtt abban látom, hogy a Szentszék korábban nem rendelkezett átfogó missziós koncepcióval, illetve a helyi egyházi és politikai háttér sem állt rendelkezésre. A jezsuita misszió megindulásának hátterében a hódoltsági igények jelentkezését és a rend missziós hivatását újrafogalmazó Claudio Acquaviva rendfőnök hathatós támogatását tapinthatjuk ki. Az 1612 telén megkezdett misszió története egyedülállóan jól dokumentált, a római szervezőmunkáról és a helyi missziós tevékenységről kiterjedt levelezés és a misszió egyik munkatársának, Bartol Kašićnak az önéletrajza tájékoztat. A belgrádi és pécsi állomás többszáz kilométeres hatósugárban működött, a misszionáriusok egész Dél-Magyarországot bejárták, tapasztalataikról hosszú jelentésekben számoltak be Rómában, és részletes javaslatokban vázolták a hódoltsági katolicizmus újjáélesztésének lehetséges eszközeit (hierarchia újjászervezése, nagy létszámú misszionárius küldése, hódoltsági iskolák alapítása, konstantinápolyi nunciatúra felállítása). A nagytávlatú tervek a hódoltsági katolikus egyház képviselőivel, a bosnyák ferencesekkel, illetve a baranyai licenciátusokkal és plébánosokkal való konfliktusaik miatt nem valósultak meg. A ferencesek kezdettől fogva ellenezték a jezsuiták munkáját, mivel (a két rend teljesen eltérő mentalitásbeli és ekkléziológiai szemléletén túl) veszélyes anyagi konkurenciát láttak a jezsuitákban. A hódoltsági viszonyokhoz rendkívül sikeresen alkalmazkodó bosnyák barátok a több évtizedes viszályokból győztesen kerültek ki, és a század derekára teljesen kiszorították a jezsuitákat a belgrádi és temesvári missziókból.

A hódoltsági misszió harmadik korszaka 1622-ben, a Hitterjesztés Szent Kongregációjának megalapításával vette kezdetét. Az 1622 és 1635 közötti időszakból több száz levél és beszámoló maradt fenn, amelyek alapján ezeknek az éveknek a missziós történései sokszor szinte a napi események szintjén rekonstruálhatók. A kongregáció többéves előkészítő munka és egy apostoli vizitáció után 1625-ben missziópüspököt nevezett ki a hódolt Magyarország számára Belgrád székhellyel. Mivel a kongregáció az első időkben több okból sem volt hajlandó teljes egészében a bosnyák ferences provinciára támaszkodni a hódoltsági missziók és a hierarchia megszervezésében, ezért komoly felelősség terhelte az előző évtized súlyos

konfliktusainak további elmérgesedéséért. A missziószervezés ennélfogva a helyi egyházi intézmények (mindenekelőtt a bosnyák ferencesek) ellenállása, illetve az egyháziak támaszául szolgáló katolikus kereskedők gazdasági és etnikai konfliktusai miatt szinte alig ért el kézzelfogható eredményeket. A kongregáció az egyre bonyolódó hódoltsági konfliktusokban nem tudott tájékozódni, „tűzoltás" jellegű intézkedéseivel pedig inkább eszkalálta, mint megoldotta a feszültségeket. A Rómából küldött püspökök és misszionáriusok olyan kényszerpályára kerültek a hódolt Magyarországon, amelyek lehetetlenné tették működésüket, és diszkreditálták őket a hívek és a helyi papság előtt. Emiatt a kongregáció által kinevezett első missziópüspök, Albert Rengjić 1627-ben végleg elhagyta a hódoltságot, utóda, Pietro Massarecchi antivari érsek és magyarországi apostoli adminisztrátor pedig szintén teljesen sikertelenül próbálkozott a bosnyák ferencesekkel való viszály elrendezésével.

Az eseménytörténeti rekonstrukcióból kiindulva számos általános érvényű tanulság is levonható. Mindenekelőtt sikerült meghatározni a missziószervezés római, raguzai és helyi (belgrádi és boszniai) központjait, az azokban elkülöníthető érdekcsoportokat, ezek belső erőviszonyait és konfliktusait, illetve mindezeknek a missziószervezésre kifejtett hatását.

A hódoltsági missziószervezés története csak az általános missziótörténeti háttér ismeretében érthető meg, amelynek lényege, hogy a katolikus megújulás pápai változó intenzitással foglalkoztak a hitterjesztés ügyével, de 1622-ig nem sikerült a Szentszéken belül állandó, a missziókért felelős főhatóságot létrehozni. Ennek következtében 1622-ig az aktuális római erőviszonyoknak és preferenciáknak megfelelően a missziók ügye mindig más személy vagy intézmény kezében volt. XIII. Gergely pápa idején Tolomeo Galli államtitkár és Giulio Antonio Santoro bíboros irányította a balkáni (és ezen belül a hódoltsági) missziókat, ez utóbbi vezető szerepét egészen 1602-ben bekövetkezett haláláig megtartotta, 1599-től mint a kérészéletű Hitterjesztés Kongregációjának animátora. Ezután rövid ideig a missziók általános felügyelőjévé kinevezett Pedro de la Madre de Dios karmelita szerzetes koordinálta a hitterjesztéssel kapcsolatos ügyeket (1604—1608), a karmelita levéltár dokumentumai szerint a magyarországi bencés missziókkal is foglalkozott. Ugyanakkor már ezzel egyidőben megfigyelhető a legbefolyásosabb szentszéki hatóság, a Szent Hivatal Kongregációjának (Római Inkvizíció) azon törekvése, hogy a hitterjesztés ügyét is saját hatáskörébe vonja. Az Inkvizíció ezen szándékai sikerrel jártak, és 1602-től 1622-ig szinte teljhatalommal irányította a missziókat. 1622 után az újonnan alapított Hitterjesztés Szent Kongregációja és az Inkvizíció között ebből fakadóan még jó ideig érzékelhetőek a joghatóság miatti feszültségek. A Propaganda Kongregáció működésének első évtizedeiben a teljes szervezőmunka a hihetetlenül energikus titkár, Francesco Ingoli kezében volt, aki a hódoltsági ügyekben (elsősorban bizalmasának, Marnavics Tomkó Jánosnak a hatására) a bosnyák ferencesek elkötelezett támogatójának bizonyult. A vizsgált időszakban Rómában a kúria mellett létezett egy másik, szinte teljesen autonóm misszószervező intézmény: a jezsuita rend vezetése, jelesül a rendfőnök és az általános ügyvivő. A jezsuiták rendkívül széleskörű kiváltságaik következtében önállóan és függetlenül szervezhették missziós tevékenységüket, ez a tény, illetve az eltérő missziós célkitűzések és módszerek a missziókért felelős szentszéki hatóságok (az Inkvizíció, majd a Propaganda) és a rend vezetése között állandó súrlódásokhoz vezettek.

A missziószervezés másik központja a Raguzai Köztársaság volt. A meglehetősen laza török fennhatóság alatt álló, az Oszmán Birodalomban kiterjedt kereskedelmi tevékenységet folytató Adria-parti városállam kezdettől fogva döntő szerepet játszott Róma missziós terveiben. A köztársaság történetével kapcsolatos bőséges szakirodalom és a raguzai levéltár dokumentumai lehetővé tették, hogy Raguza missziós tevékenységének bemutatásán túl ennek gazdasági, társadalmi és politikai hátterét is felvázoljam. Ugyancsak részletesen foglalkoztam a missziószervezés helyi alközpontjaival, Belgráddal és a boszniai ferences rendtartománnyal is. Belgrád a raguzai, majd a bosnyák és zsidó kereskedelem kiindulópontjául szolgált az északi és keleti hódolt területek irányába. Mivel a missziószervezés számára egyedülálló infrastrukturális hátteret biztosított, ezért mind a jezsuiták, mind pedig a missziospüspökök székhelyüknek választották. A bosnyák ferences provincia pedig az Oszmán Birodalom egyetlen olyan katolikus egyházi intézménye volt, amely a hódolt területeken nem csak hogy nem semmisült meg, hanem az új hatalmi keretek között kibővült funkciókkal megerősödött. A szentszéki missziószervezés és a bosnyák ferencesek között a vizsgált időszakban mindvégig ambivalens, olykor kifejezetten feszült volt a viszony. A ferencesek ugyanis középkori kiváltságaikra épülő és a tridentinumi episzkopális egyházmodelltől gyökeresen eltérő keretek között, a helyi társadalomhoz szorosan kötődve végezték lelkipásztori munkájukat, és a török hatóságokkal összefogva szegültek szembe a Rómából érkező misszionáriusokkal és missziospüspökökkel.

A fentiekből logikusan következik, hogy a hódoltsági missziók hatósugara, az első apostoli vizitációktól kezdve a vizsgált időszak végéig (1635-ig) kizárólag a déli országrészre terjedt ki. Mivel a missziószervezés helyi bázisát a raguzai kereskedők és a bosnyák ferencesek alkották, ezért az ő működési területük (Szlavónia, Szerémség, Temesköz, kisebb mértékben a Bácska és Dél-Baranya) alkotta a missziók által lefedett régiókat is. A misszióknak a déli országrészre való korlátozódását másrészről a főkegyúri jogaira hivatkozó magyar király egyházpolitikája okozta. Az uralkodó ugyanis a hódoltsági egyházmegyék nem rezideáló püspökeit is kinevezte, ezt a jogát az időnként megújuló viták ellenére a Szentszék is elismerte. Így a helyi ordináriussal rendelkező és a magyar feudalizmus befolyási övezetébe tartozó területeken a missziók nem dolgoztak, a missziószervezés a közismert politikai okok miatt a királysági országrész egyházi struktúráira (néhány próbálkozástól eltekintve) nem támaszkodhatott. Ennek következtében a szentszéki missziószervezés csak a délszláv (horvát és bosnyák) katolikusokat érintette, a hódoltsági magyar etnikum szinte teljesen kívülmaradt Róma látókörén. A királysági országrész egyházi struktúráival szoros kapcsolatban álló intézmények, a pécsi jezsuita misszió és a szegedi ferences rendház jelentették a szentszéki missziók működési területének északi határvonalát.

A forrásfeltárásként és adatközlésként is értelmezett értekezés elkészítése során külön gondot fordítottam a missziókban részvevő (korábban jórészt még névről sem ismert) személyek azonosítására, életrajzi adataik összegyűjtésére. Ennek eredményeként hódoltság-kutatásunk számos kisebb-nagyobb biográfiával gazdagodott. A jezsuita rend római rendtartományához tartozó (így a Lukács-féle katalógusokban nem szereplő) misszionáriusokról a rendi katalógusok alapján meglehetősen pontos életpályát tudtam összeállítani, de több bosnyák ferencesről és világi papról is sikerült életrajzi adatokat gyűjtenem (itt csupán a külön tanulmányban is feldolgozott Don Simone Matkovichra utalok). Az egyes személyekre összpontosító

vizsgálatok a primér adatközlésen túl rendkívül hasznosak voltak a missziók belső erőviszonyainak és az eddig teljesen rejtve maradt konfliktusoknak a feltérképezésére, amelyek közül csak a bosnyák ferences provincián belüli frakciók meghatározását, vagy a raguzai patríciusok és a jezsuiták közötti kapcsolatok pontosítását említem.

Az értekezés talán leginkább figyelemre méltó eredménye a misszió társadalmi és részben politikai kapcsolatrendszerének a bemutatása, illetve az ebből következő tanulságok levonása. A Rómából vezényelt missziókat a hódoltságban elsősorban a raguzai kereskedők támogatták, ilyen irányú tevékenységük a köztársaság és a pápaság közötti szövetségi politika szerves részét képezte. A misszionáriusok olykor a nagypolitikával is kacérkodtak, és elsősorban a Habsburg-török diplomácia képviselőihez (Gaspar Graciani török követ, Cesare Gallo és Rudolf Schmid császári diplomaták) fűződtek szorosabb kapcsolataik. A 16. század utolsó évtizedétől kezdve azonban a raguzai kereskedelem hódoltsági pozíciói megrendültek, elsősorban a rivális Velence által 1592-ben megnyitott spalatói kikötő, és az ebből jelentős hasznot húzó bosnyák és zsidó kereskedők megerősödésének köszönhetően. A raguzai gyámkodás alól emancipálódó bosnyák katolikus kereskedők és iparosok önállósodási törekvéseikben hűséges szövetségeseket és szellemi vezetőket nyertek a hozzájuk rokoni és egyéb szálakkal szorosan kötődő bosnyák ferencesekben. A két kereskedőnáció küzdelmének színterei a hódoltsági kereskedő-telepek lettek: a bosnyákok az őket támogató török hatóságokkal szövetségben az 1620-as évek derekán Szarajevóból és Budáról sikeresen kiszorították a raguzai kereskedőket, eredményeiken felbuzdulva 1626-ban harcba indultak a belgrádi kolónia birtoklásáért, amelynek előfeltétele volt a kápolna kegyúri jogának megszerzése. A tisztán gazdasági küzdelem így nyert egyházi szinezetet, amelyben a helyi papságnak óhatatatlanul állást kellett foglalnia: a bosnyák ferencesek a bosnyák kereskedők, míg a jezsuiták és a Propaganda Kongregáció által küldött misszionáriusok a raguzaiak oldalán kapcsolódtak be a viszályba. A Raguzai Köztársaság a hódoltsági kereskedelme számára végzetes folyamatokat a kereskedők és a bosnyák ferencesek közötti béke helyreállításával kívánta megállítani, és meglehetősen későn döbbent rá, hogy az események hátterében maguk a barátok álltak. A raguzai levéltári dokumentumokból egyértelműen kiviláglik, hogy a raguzaiak hódoltsági pozícióit alapjaiban megrengető váci vám-per gyakorlatilag a kápolnaviszály egyenes következménye volt. Rómában a missziókat irányító Francesco Ingoli viszonylag korán felismerte a belgrádi kápolna körüli csetepaték valódi gazdasági okait, illetve a római hatóságok intézkedéseinek eredménytelenségét, de az ellentétes érdekektől túlságosan megkötve nem tudott eredményesen közvetíteni a szembenálló felek között, ami végül a jezsuita misszió megszűnéséhez, a hódoltsági missziópüspökök ellehetetlenüléséhez és hosszú távon a bosnyákok részleges győzelméhez vezetett.

A hódoltságból Rómába küldött több száz beszámoló és levél nem csak a hosszú távú folyamatok és a konfliktusok bemutatását tette lehetővé, hanem alkalmasnak bizonyult a missziók tevékenységének, módszereinek és mindennapjainak a megrajzolására is. A misszionáriusok elsődleges célja minden esetben a megfelelő infrastruktúrával rendelkező központok (Belgrád, Temesvár, Pécs) megszilárdítása, majd a városi lelkipásztorkodás és iskolaalapítás, illetve a minél szélesebb hatósugarú missziókörutak szervezése volt. Ezek a körutak Pécsről a kalocsai és veszprémi egyházmegyékbe, Belgrádból pedig elsősorban Szlavóniába, Szerémségbe, a Bácskába a Temesközbe indultak. A jezsuita missziók módszerei sokat köszönhettek a rend

tengerentúli tapasztalatainak, amelyek az egész Társaságban olvasott *Litterae Indicae* révén mentek át a köztudatba. A misszionáriusok általában egy nagyobb plébániára hívták össze a környékbeli katolikusokat (erre a vásárok különösen jó alkalmat szolgáltattak), ahol egy-két napig tanították őket, majd gyóntatással és áldoztatással (püspöki vizitáció esetén bérmálással) fejeződött be a misszió. A teljes lelki elhagyatottságban élő katolikusok (pl. a Bácskában és a Temesközben) megnyerésére a gyerekek magukhoz szelidítésével kísérleteztek. Az európai népmissziók gyakorlatához híven komoly erőfeszítéseket tettek népi mágia krisztianizálására, ezért a missziós körutakra mindig több száz vagy ezer szentképet, viaszmedált és érmet vittek magukkal. A Rómából szervezett missziók elsődleges és szinte kizárólagos célja a lelkipásztori ellátást nélkülöző katolikus közösségek gondozása volt, az Oszmán Birodalom sajátos viszonyai miatt a más felekezethez tartozók térítésével alig foglalkoztak (szervezett téritéssel csak a drávamelléki horvát református diaszpóra körében találkozunk). Az értekezés a missziós körutaknak és a misszionáriusok tapasztalatainak részletes bemutatásával a missziós dokumentumok történeti néprajzi és mentalitástörténeti felhasználhatóságára is felhívja a figyelmet.

A missziók célkitűzéseinek és tevékenységi körének köszönhető, hogy a dolgozat viszonylag kevés figyelmet szentel a más felekezetekkel való kapcsolatoknak. A misszionáriusoknak a hódoltsági protestánsokkal csupán néhány összetűzése volt: a Dráva-mentén és Dél-Baranyában (pl. Mohácson és Hercegszőlősön) a templomok birtoklásáért folytattak küzdelmet a reformátusokkal, Pécsett ugyanezen okból hadakoztak az unitáriusokkal. Az ortodoxokkal a boszniai és szlavóniai katolikus papságnak mindig is feszült volt a viszonya, mivel a szerb klérus a katolikusokat anyagi megfontolásból saját *millet*jébe akarta betagolni. A konfliktusok 1630-as évektől kezdve mérgesedtek el igazán, amikor a szerb püspökök a török zsarolások miatt a dél-magyarországi katolikusoktól is adót követeltek. Sokkal izgalmasabb a török hatóságok és a misszió viszonyának vizsgálata. A missziószervezés két pillérének számító bosnyák ferencesek és raguzai kereskedők messzemenő kiváltságokkal rendelkeztek az Oszmán Birodalomban, ezek érvényesítése azonban a helyi hatóságokhoz fűződő viszonyuk függvénye, és mindenekelőtt anyagi kérdés volt. A török hatóságok a délszláv katolikusok megosztottságából jelentős anyagi hasznot húztak, ezért a viszályokat ők maguk is gerjesztették. A raguzaiak írásban nem rögzített, de hallgatólagosan elfogadott egyházi kiváltságai végül nem állták a versenyt a helyi török közigazgatáshoz ezer szálon kötődő bosnyákokkal, ezt a tényt a belgrádi kápolna-vita és a váci vám-per története is igazolja.

IV.
A HASZNOSÍTÁS LEHETŐSÉGEI

Az értekezés témájánál fogva elsősorban a Szentszék és Magyarország kapcsolatainak, illetve a magyarországi hódoltság történetének további kutatásához járul hozzá új szempontok bevonásával és kiadatlan dokumentumok feldolgozásával. A feltárt római levéltári anyag remélhetőleg útmutatást és ösztönzést fog nyújtani a megélénkülő vatikáni magyar kutatásoknak. A raguzai és bosnyák kereskedők történetéről írottak a hódoltsági gazdaság- és társadalomtörténet eddig igen kevéssé

ismert fejezetére, és különösen a raguzai levéltár fontosságára irányítják rá a figyelmet, jelezve az egyháztörténet lehetséges kapcsolódási pontjait, illetve felmutatva a hódoltsági délszláv jelenlét kutatásának lehetséges távlatait. A szűkebben vett magyarországi tanulságok mellett a Szent Hivatal Kongregációjának missziószervező szerepéről mondottak az egyetemes egyháztörténeti kutatások számára, a raguzai és bosnyák kereskedő-nációk vitájának ismertetése pedig a Balkán-félsziget egyháztörténete szempontjából is újdonságot jelent, ez a körülmény a disszertáció (vagy annak egy része) idegen nyelven való publikálásának lehetőségét is felveti. Az értekezésben felhalmozott helytörténeti jellegű adatok a regionális vagy helyi vizsgálatok számára szolgálhatnak kiindulópontként, ugyanígy továbbgondolásra ösztönöznek a művelődéstörténeti és néprajzi vonatkozások is. A dolgozat eredményei remélhetőleg bekerülnek az általános egyháztörténeti és hódoltság-történeti összefoglalásokba, és hasznosíthatóak lesznek az egyetemi oktatásban is.

V.
AZ ÉRTEKEZÉS TÉMAKÖRÉBŐL MEGJELENT PUBLIKÁCIÓK

1) *Scardonai püspökök „ad limina" jelentései (1624—1648)*, Fons 1 (1994) 275—314.
2) *Pietro Massarecchi antivari érsek és szendrői apostoli adminisztrátor egyházlátogatási jelentése a hódolt Dél-Magyarországról (1633)*, Fons 2 (1995) 175—219.
3) (LUKÁCS LÁSZLÓval közösen): *A homonnai jezsuita kollégium (1615—1619)*, BALÁZS MIHÁLY—FONT ZSUZSA—KESERŰ GIZELLA—ÖTVÖS PÉTER (szerk.): Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére, Szeged 1997, (=Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) 355—399.
4) *Egy katolikus misszionárius a hódolt Dél-Magyarországon: Don Simone Matkovich*, TUSOR PÉTER (szerk.): R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv. Születésének 70. évfordulója ünnepére, Budapest 1998, 232—250.
5) *A veszprémi egyházmegye a török hódoltság idején*, TÓTH G. PÉTER (szerk.): Veszprém a török korban. Felolvasóülés Veszprém török kori emlékeiről, Veszprém 1998, (=Veszprémi Múzeumi Konferenciák 9.) 70—90.
6) *Jezsuita misszió Karánsebesen (1625—1642)*, Történelmi Szemle 40 (1998) sajtó alatt.
7) *L'Eglise catholique dans la Hongrie ottomane. (16e—17e siècle)*, Folia Theologica 9 (1998) sajtó alatt.